

Συνηρημένο Μέλλον: νοσταλγία χωρίς μνήμη

Διατρέχοντας τις οθόνες που έφτιαξαν οι εκατοντάδες χρήστες του ελληνικού internet για να παρουσιάσουν τον εαυτό τους, σκοντάφτουμε διαρκώς πάνω σε μια επίμονη παρουσία: περίπου οκτώ στις δέκα προσωπικές σελίδες (80,35% είναι το ακριβές ποσοστό επί του συνόλου των σελίδων που μελετήθηκαν) περιλάμβαναν λεκτικές, ηχητικές ή οπτικές αναφορές σε συμβάντα του παρελθόντος. Η αναλογία αυτή μάλιστα γινόταν ακόμα μεγαλύτερη όσο διευρύνονταν τα εκφραστικά μέσα που χρησιμοποιούσαν οι κατασκευαστές των σελίδων. Η τελευταία παρατήρηση δεν είναι δίχως σημασία. Στη διεθνή βιβλιογραφία, ο *βαθμός εκφραστικότητας*, ο πλούτος δηλαδή αλλά και η έκταση των εκφραστικών μέσων που αναπτύσσονταν σε όλο το εύρος μιας προσωπικής σελίδας, θεωρείται ένα από τα βασικότερα κριτήρια για την αναγνώριση ενός ιστότοπου ως προσωπικής σελίδας.¹³⁷ Με τον τρόπο αυτόν, αν από τον συνολικό αριθμό των ιστότοπων που μελετήσαμε εξαιρέσουμε τις προχειροφτιαγμένες εκείνες προσωπικές σελίδες οι οποίες εμφάνιζαν στοιχειώδη ή ελάχιστη εκφραστικότητα, τότε η παρείσφρηση του παρελθόντος στις οθόνες μοιάζει σχεδόν ολοκληρωτική.¹³⁸ σχεδόν εννιά στις δέκα ελληνικές προσωπικές σελίδες που αναπτύχθηκαν στην τελευταία πενταετία του 20ού αιώνα και στην πρώτη του επόμενου καλούνταν να διαχειριστούν στις οθόνες τους αναφορές στο παρελθόν.¹³⁹

Επιπλέον, η στατιστική επεξεργασία των πληροφοριών που παρατίθενται στο εσωτερικό των προσωπικών σελίδων υποδεικνύει πως οι αναφορές στο παρελθόν αφορούσαν

137 Βλ. Döring, «Personal home pages on the web: A review of research», ό.π., όπου εισάγεται ο όρος «εκφραστική προσωπική σελίδα» (expressive home page) για να δηλωθεί η πρότυπη μορφή προσωπικής σελίδας.

138 Στις περισσότερες μελέτες για τις προσωπικές σελίδες, η μέτρηση της εκφραστικότητας βασίζεται συνήθως στην καταμέτρηση και την αξιολόγηση των κειμενικών δομών των προσωπικών σελίδων. Ο «δείκτης εκφραστικότητας» (EI) που χρησιμοποιώ, ωστόσο, στην παρούσα έρευνα προκύπτει από τον συνυπολογισμό όχι μόνο των κειμενικών αλλά και των εικονιστικών και των γραφικών στοιχείων μιας προσωπικής σελίδας. Για τα αναλυτικά αριθμητικά δεδομένα, στη βάση των οποίων υπολογίζεται ο δείκτης (EI), βλ. το Παράρτημα 2, στο τέλος του βιβλίου. Στην παρούσα μελέτη, αφού υπολογίστηκε η τιμή του δείκτη (EI) για καθεμιά από τις προσωπικές σελίδες που μελετήθηκαν, οι ιστότοποι κατατάχθηκαν σε μια εξάβαθμη κλίμακα ανάλογα με την έκταση των εκφραστικών μέσων που χρησιμοποιούσαν: 1. «Στοιχειώδης» (EI = 1-2, ποσοστό κατηγορίας επί του συνολικού δείγματος 10,92%), 2. «Ελάχιστη» (EI = 3-5, 25,33%), 3. «Μέση» (EI = 6-10, 22,70%), 4. «Διευρυμένη» (EI = 11-25, 20,09%), 5. «Εκτενής» (EI = 26-75, 15,28%), 6. «Υπεραφηγηματική» (EI >75, 5,68). Για μια παρόμοια κατανομή (σε τριβαθμη κλίμακα), στην οποία αξιολογούνται ιδιαίτερα τα οπτικά αφηγηματικά σύνολα των προσωπικών σελίδων, βλ. Andrew Dillon – Barbara Gushrowski, «Genres and the Web: Is the personal home page the first uniquely digital genre?», ό.π.

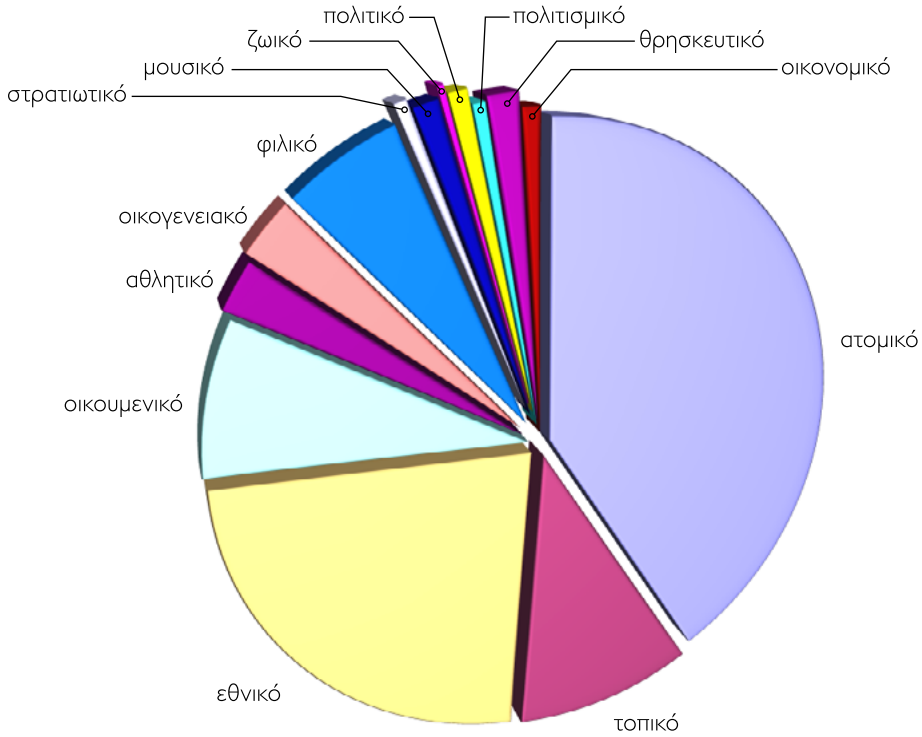
139 Το ακριβές ποσοστό είναι 88,24% επί του συνόλου των σελίδων με «μέση» ή μεγαλύτερη εκφραστικότητα, δηλαδή των σελίδων εκείνων που ως προς το δείκτη εκφραστικότητάς τους κατατάσσονται στις κατηγορίες 3, 4, 5 και 6 (βλ. προηγούμενη υποσημείωση).

διαφορετικούς χρόνους, συμβάντα και υποκείμενα. Όπως είναι μάλλον αναμενόμενο, οι περισσότερες αναφορές είχαν να κάνουν με τις μνήμες και τα βιώματα του ίδιου του κατασκευαστή τους (βλ. γράφημα 3, «ατομικό»). Εντύπωση, ωστόσο, προκαλεί η συχνότητα με την οποία εμφανίζονταν όψεις του εθνικού ή του τοπικού παρελθόντος στις ιδιωτικές σελίδες των ελλήνων χρηστών του διαδικτύου. Στους μισούς περίπου ιστότοπους που μελετήθηκαν (49,78%), εντοπίστηκαν πολλαπλές αναφορές σε διαφορετικές χρονικές συγκυρίες της ελληνικής ιστορίας αλλά και πληροφορίες για το παρελθόν συγκεκριμένων υποσυνόλων του ελληνικού γεωγραφικού χώρου (πόλεις, χωριά, νομοί, περιφέρειες, νησιά, κ.ά.). Μάλιστα, εάν περιοριστούμε και πάλι στις σελίδες εκείνες που ανταποκρίνονται με επάρκεια στο κριτήριο της εκφραστικότητας, τότε το ποσοστό της παραπάνω κατηγορίας εκτινάσσεται στο 64,38%. Στο βαθμό, συνεπώς, που οι ιστότοποι οι οποίοι μελετήθηκαν αντικατοπτρίζουν την ευρύτερη εικόνα του συνόλου των ελληνικών προσωπικών σελίδων, δεν θα ήταν υπερβολικό να υποστηρίξουμε πως στο γύρισμα προς τη νέα χιλιετία το τοπικό και το εθνικό παρελθόν έμοιαζαν να έχουν διεισδύσει για τα καλά έως τα μύχια του «ιδιωτικού» ελληνικού κυβερνοχώρου.

Σε αρκετές από τις παραπάνω σελίδες, το εθνικό ή το τοπικό παρελθόν εισέβαλλε στην οθόνη μέσα από προχειρογραμμένες παραγράφους, οι οποίες διαβεβαίωναν για τη συνεχή παρουσία κάποιας πόλης ή ενός χωριού στο διηνεκές του εθνικού χρόνου. Άλλοτε πάλι έπαιρνε τη μορφή ειδυλλιακών επικλήσεων της αρχαιότητας ή φορτισμένων συναισθηματικά δηλώσεων που αναπολούσαν «το μεγαλείο της ελληνικής ιστορίας» και τα «αμέτρητα επιτεύγματα των Ελλήνων» στον ιστορικό χρόνο. Τις περισσότερες φορές, ωστόσο, οι στιγμές του παρελθόντος προβάλλονταν στις οθόνες με τη μορφή *εικόνων*: ρομαντικά ελληνοπρεπή κάδρα που περιέβαλλαν ασπρόμαυρες φωτογραφίες του κατασκευαστή της σελίδας, της οικογένειας ή της παρέας του, πόζες δίπλα σε αρχαιοελληνικά ερείπια κι άλλα αναγνωρίσιμα μνημεία του εθνικού παρελθόντος, σημαίες και εθνικά σύμβολα ήταν ορισμένα από τα πιο συνηθισμένα οπτικά μοτίβα που μπορούσε να συναντήσει κανείς σε μια ελληνική προσωπική σελίδα. Τα μοτίβα αυτά εισχωρούσαν σε κάθε πιθανή και απίθανη γωνιά των ιστότοπων, ανακαλώντας στην οθόνη του υπολογιστή εξιδανικευμένες όψεις του συλλογικού παρελθόντος, όψεις που αναδείκνυαν το παρελθόν αυτό ως ποθητό αντικείμενο μιας *νοσταλγικής επιθυμίας*. Επειδή, μάλιστα, μπορούσαν να αντιγραφούν με ευκολία από τη μια ηλεκτρονική σελίδα στην άλλη, οι παραπάνω εικόνες έγιναν γρήγορα πολύ δημοφιλείς, εγκλωβίζοντας, ακόμα περισσότερο, τους πρώτους προσωπικούς κόμβους των Ελλήνων στον κυβερνοχώρο σε μια υπερκείμενη νοσταλγική αισθητική. Ουσιαστικά οι εικόνες αυτές στις περισσότερες περιπτώσεις λειτούργησαν σαν σταυροδρόμια: στις επιφάνειές τους τα προσωπικά βιώματα και οι προσδοκίες των κατασκευαστών συναντιόνταν με κυρίαρχες αφηγήσεις του εθνικού παρελθόντος και εμβαπτιζόνταν σε στερεοτυπικές και εξαιρετικά νοσταλγικές οπτικές εκδοχές της ελληνικότητας.

Γράφημα 3

Κατανομή αναφορών στο παρελθόν, στο σύνολο των προσωπικών σελίδων

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε πως η παραπάνω νοσταλγική «εισβολή» φαντάζει λίγο πολύ αναμενόμενη, αν επιχειρήσουμε να την εντάξουμε στο ευρύτερο πλαίσιο των αλλαγών που χαρακτηρίζουν τα τέλη του προηγούμενου αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως η emphatic παρουσία του παρελθόντος και η συνακόλουθη νοσταλγία που χαρακτηρίζει τις πρώτες προσωπικές ελληνικές σελίδες στο διαδίκτυο αποτελεί μέρος μιας γενικευμένης διάθεσης *επιστροφής στο παρελθόν*, μιας διάθεσης που διαπότησε συνολικότερα τα πεδία της πολιτικής και της κουλτούρας στην Ελλάδα κατά την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα. Πραγματικά, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '80 είχαν αρχίσει να πυκνώνουν οι λόγοι που προέκριναν την ανάγκη επαναπροσφυγής στο εθνικό παρελθόν και στην «ελληνικότητα» εν γένει. Στα αμέσως επόμενα χρόνια, οι λόγοι αυτοί απέκτησαν περίσσια εμβέλεια. Παρόλο δε που διέφεραν ουσιαστικά στο εσωτερικό τους, καθώς διεκδικούσαν διαφορετικές κάθε φορά νοσηματοδοτήσεις του ελ-

ληνικού παρελθόντος (κοσμοπολίτικες, εσωστρεφείς, ηδονιστικές, κινδυνολογικές, κ.ά.), συναντήθηκαν τελικά μεταξύ τους, συνθέτοντας ένα κυρίαρχο εθνορομαντικό σκηνικό.¹⁴⁰ Με τον τρόπο αυτόν, είναι πραγματικά δύσκολο να παραγνωρίσει κανείς το γεγονός πως οι προσωπικές σελίδες γεννήθηκαν και διαδόθηκαν στην Ελλάδα του '90, στην ίδια δηλαδή χρονική συγκυρία με τα συλλαλητήρια για την ελληνικότητα της Μακεδονίας και τους «πολέμους για τις ταυτότητες». Για να το πούμε διαφορετικά, είναι δύσκολο να αποφύγει κανείς τον πειρασμό να συνδέσει τις γεμάτες υπερηφάνεια για το ελληνικό παρελθόν ηλεκτρονικές σελίδες που εμφανίστηκαν μετά το 1994, με το ευρύτερο κλίμα της εποχής, το οποίο προμοτούσε μια αυτάρεσκη ελληνοπρέπεια, αμφίθυμη απέναντι στα εκσυγχρονιστικά οράματα και στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.¹⁴¹

Η νοσταλγική υφή των προσωπικών σελίδων θα μπορούσε να συνδεθεί ακόμα και με εξελίξεις οι οποίες υπερβαίνουν τα προηγούμενα χρονικά και γεωγραφικά όρια. Ήδη από το 1970 ορισμένοι αναλυτές είχαν επισημάνει την αυξανόμενη συμμετοχή της νοσταλγίας στις διαδικασίες εκείνες στη βάση των οποίων οι μεταπολεμικές δυτικές κοινωνίες κατανοούσαν και βίωναν το παρελθόν τους.¹⁴² Στη δεκαετία του '80, το ενδιαφέρον για τη μελέτη της νοσταλγίας μεγάλωσε, καθώς η τελευταία αναγνωριζόταν πλέον ως ένα από τα πιο επίμονα χαρακτηριστικά της σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας.¹⁴³ Ορισμένες μάλιστα αναλύσεις συνέδεσαν το νοσταλγικό φαινόμενο με κρίσιμους οικονομικούς και πολιτισμικούς μετασχηματισμούς που είχαν εκκινήσει μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και συνεχίζονταν με αυξανόμενη ένταση έως και τη δεκαετία του '80.¹⁴⁴ Η βαθμιαία, τέλος, εξάπλωση των ψηφιακών δικτύων μετά το 1990 θεωρήθηκε πως ενίσχυσε ακόμα περισσότερο τη «νοσταλγική παθολογία» του σύγχρονου κόσμου: μελετητές που καταπιάστηκαν με τον κυβερνοχώρο στα πρώτα χρόνια της εξάπλωσής του υποστήριξαν πως ο τελευταίος εξελίχθηκε γρήγορα σε καταφύγιο νοσταλγικών επιστροφών σε ένα εξιδανικευμένο –εθνικό, κυρίως– παρελθόν. Όπως υποστηρίζει ο λατινοαμερικανός θεωρητικός

---

140 Για τις διαφορετικές νοηματοδοτήσεις του «ελληνικού» και του «εθνικού» μέσα από τις εθνορομαντικές και νοσταλγικές τροπικότητες των τελευταίων δεκαπέντε χρόνων του 20ού αιώνα στην Ελλάδα βλ. Σεβαστάκη, *Κοινότοπη χώρα. Όψεις του δημοσίου χώρου και αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα*, ό.π.

141 Περισσότερα για την ανάδυση του διαδικτύου στο ιδιαίτερο τοπίο της δεκαετίας του '90 στην Ελλάδα βλ. Mitsos Bilalis, «The Internet as a cultural object: Perception of the new and the technological in Greece during the '90s», στο Orlin Spassov – Christo Todorov (επιμ.), *New Media in Southeastern Europe*, SOEMZ, Σόφια 2003, σ. 185-207.

142 Το πιο γνωστό κείμενο από τη συγκεκριμένη περίοδο είναι το έργο του Fred Davis, *Yearning for Yesterday: A Sociology of Nostalgia*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1979, το οποίο αναλύει την ανάδυση της νοσταλγίας από την οπτική της κοινωνιολογίας του πολιτισμού.

143 Χαρακτηριστική είναι η ανάδειξη της νοσταλγίας στο πλαίσιο της «διαμάχης για την κληρονομιά» του παρελθόντος (heritage debate) στην Αγγλία· βλ. παραπάνω, υποσημ. 4.

144 Η ανάλυση αυτή επιχειρήθηκε κυρίως στο πλαίσιο της μαρξιστικής κριτικής στα πολιτισμικά μορφώματα της ύστερης νεωτερικότητας· βλ. Jameson, «Postmodernism, or the cultural logic of late capitalism», ό.π., σ. 66-68, και Harvey, *The Condition of Postmodernity*, ό.π., σ. 284-307.

του πολιτισμού Abril Trigo, το νοσταλγικό μπόλιασμα του ψηφιακού παρόντος με οικεία στοιχεία από το παρελθόν βοηθούσε να μετριάσει η αμηχανία που προκαλούσε η διείσδυση καινοφανών τεχνολογικών δομών σε ολόένα και περισσότερες περιοχές του καθημερινού βιώματος.¹⁴⁵ Με τον έναν ή με τον άλλον λοιπόν τρόπο, μέσα από διαφορετικές ερευνητικές αφετηρίες και διαδρομές, η νοσταλγία κατανοήθηκε σταδιακά ως εμβληματικό χαρακτηριστικό των τρόπων που αντιμετώπισαν το παρελθόν τους οι κοινωνίες του τελευταίου τετάρτου του 20ού αιώνα.

Συνοψίζοντας τις παραπάνω παρατηρήσεις, θα μπορούσαμε να δεχτούμε πως οι νοσταλγικές αποχρώσεις, οι οποίες έδιναν τον τόνο της αφήγησης στις περισσότερες προσωπικές σελίδες, ερμηνεύονται στο πλαίσιο δύο παράλληλων και συμπληρωματικών, ως ένα βαθμό, ιστορικών διαδικασιών: «επιστροφή στο παρελθόν» σε ό,τι αφορά τη δημόσια ελληνική σφαίρα (δεκαετία του '90), αλλά και ανάδειξη της νοσταλγίας σε κυρίαρχο χαρακτηριστικό της ιστορικής κουλτούρας σε διεθνή κλίμακα (τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα).

Παρ' όλα αυτά, ορισμένες απορίες παραμένουν: για τις κοινωνίες του ύστερου 20ού αιώνα ο κυβερνοχώρος έγινε –και συνεχίζει εν πολλοίς να γίνεται– αντιληπτός με φουτουριστικούς όρους: συνδέθηκε πρωτίστως με την εξέλιξη, την επιτάχυνση, το αύριο που ερχόταν όλο και πιο γρήγορα κοντά, το ποθητό μέλλον που έριχνε άγκυρες στο τεχνολογικό παρόν. Σε αυτό λοιπόν το *βασίλειο του αύριο* πώς είναι δυνατόν να χωρά τόσο πολύ παρελθόν, όσο αυτό που καταγράφεται στο γράφημα 3; Αρκεί η επίκληση της περιρρέουσας νοσταλγικής ατμόσφαιρας για να ερμηνεύσουμε τη σχεδόν ολοκληρωτική εμμονή με το παρελθόν στις ελληνικές προσωπικές σελίδες; Κι έπειτα, για ποιους λόγους οι πρώτοι ιδιωτικοί χώροι που έχτισαν οι Έλληνες στο διαδίκτυο, σε αυτό το κατεξοχήν διεθνικό περιβάλλον επικοινωνίας, πλημμύρισαν τελικά από τα φανταχτερά σημάδια ενός εξιδανικευμένου εθνικού ή τοπικού παρελθόντος; Γιατί στριμώχνονταν εθνικά αφηγήματα και εθνορομαντικά στερεότυπα σε έναν «προσωπικό» χώρο, πολλώ δε μάλλον όταν ο χώρος αυτός παραγόταν για να επικοινωνηθεί πέρα από τις δεσμεύσεις της εθνικής εδαφικότητας; Και το κυριότερο: πώς μεταλλάσσονταν η νοσταλγία από μια συγκροτημένη, κοινή, παγκοσμιοποιημένη «γλώσσα», στη βάση της οποίας υποτίθεται πως συνομιλούσαν συλλήβδην οι κοινωνίες του τέλους του 20ού αιώνα με το παρελθόν τους, σε μια *εξατομικευμένη στρατηγική παρουσίασης του εαυτού* σε μια προσωπική σελίδα; Τελικά, τι ακριβώς νοσταλγούσαν στις οθόνες τους οι κατασκευαστές και οι επισκέπτες που κρύβονται πίσω από τις κατανομές του γραφήματος 3;

Από την ανάλυση των δεδομένων που συλλέξαμε προκύπτει ότι όσα περισσότερα αφηγηματικά μέσα επιστρατεύονταν από τον κατασκευαστή μιας προσωπικής σελίδας, τόσο περισσότερο αυξανόταν η πιθανότητα να ανακατευτούν χρόνοι και εικόνες από το ατομικό παρελθόν του κατασκευαστή του κόμβου με συμβάντα και αφηγήσεις που προ-

---

145 Abril Trigo, «Cybernation (Or, La Patria Cibernetica)», *Journal of Latin American Cultural Studies*, 12/1, 2003, σ. 108.

έρχονται από τις επικράτειες της τοπικής ή της εθνικής ιστορίας. Στιγμιότυπα που ανήκαν σε διαφορετικές χρονικές τάξεις συνωστίζονταν το ένα δίπλα στο άλλο στην ίδια οθόνη, ενώ πολλές φορές μπλέκονταν μεταξύ τους, δημιουργώντας απρόσμενες, συνάμα δε έντονα νοσταλγικές συμφύσεις. Στις σελίδες με «μέση» εκφραστικότητα, για παράδειγμα, η συνύπαρξη εκδοχών του ατομικού, του τοπικού και του εθνικού παρελθόντος στην ίδια οθόνη επαληθεύεται στο 35,85% των περιπτώσεων που μελετήθηκαν. Η παραπάνω τάση αυξάνεται προοδευτικά και κορυφώνεται στην κατηγορία των σελίδων με τη μεγαλύτερη εκφραστικότητα, όπου το μοτίβο αυτό –ας το αποκαλέσουμε μοτίβο των *συνεφαπτόμενων παρελθόντων*– εντοπίζεται στο 69,23% των αντίστοιχων ιστότοπων.¹⁴⁶

Πώς ακριβώς, όμως, επιτυχανόταν η προαναφερθείσα συνύπαρξη στις παραπάνω ιδιωτικές ψηφιακές σελίδες; Η νοσταλγική αφήγηση ξεκινούσε συνήθως από κάποιο συγκεκριμένο γεωγραφικό σημείο του ελληνικού χώρου. Στις περισσότερες περιπτώσεις επρόκειτο για τον τόπο καταγωγής. Μπορούσε ακόμα να είναι ο τόπος διαμονής ή ο τόπος των σπουδών, αλλά και ο προορισμός των διακοπών, μιας πρόσφατης επίσκεψης ή μιας εκδρομής που πραγματοποιήσε ο κατασκευαστής της σελίδας. Στη συνέχεια, καθώς το περιεχόμενο των αντίστοιχων ιστότοπων αναπτυσσόταν, η διαπραγμάτευση του παρελθόντος του συγκεκριμένου τόπου γινόταν αφορμή για να ξεδιπλωθούν στην επιφάνεια της οθόνης συμβάντα και ερμηνείες που αφορούσαν τη «μεγάλη» ιστορία ολόκληρου του έθνους. Με τον τρόπο αυτόν οι χρόνοι του τόπου συναντούσαν και συντονίζονταν με τους χρόνους του έθνους.

Ωστόσο, η παραπάνω συνάντηση δεν ήταν κι η μοναδική. Καθώς η μια οθόνη διαδεχόταν την άλλη, το παρελθόν ενός συγκεκριμένου τόπου, συγκερασμένο ήδη με τον ευρύτερο εθνικό χρόνο, «ξαναμοντάρωνταν» με τέτοιον τρόπο ώστε να ταιριάζει και με τις ατομικές προσδοκίες αλλά και με τα βιώματα εκείνου ή εκείνης που έφτιαξε τον διαδικτυακό κόμβο. Ας δούμε πιο αναλυτικά αυτήν τη διαδρομή με το παρακάτω παράδειγμα.

Όταν ξεκινούσε να προγραμματίζει τον ιστότοπό του, ο Μάρκος ήταν ήδη δέκα περίπου χρόνια μεγαλύτερος από τον μέσο όρο των Ελλήνων που κατασκεύασαν προσωπική σελίδα.¹⁴⁷ Η σελίδα του ήταν αφιερωμένη στο κυκλαδίτικο νησί όπου ζούσε ο ίδιος και η οικογένειά του. Ξεχείλιζε δε από νοσταλγικές εικόνες και κείμενα: ηλιοβασιλέματα, λευκά ξωκλήσια στο ακρογάλι, αρχαίοι κίονες λουσμμένοι στο ελληνικό φως και κυματίζουσες σημαίες εμφανίζονταν στις περισσότερες οθόνες του κόμβου. Το ίδιο κλίμα επικρατούσε και στην κύρια κειμενική ενότητα του κόμβου. Εκεί, μάλιστα, ο αφηγητής έδειχνε ιδιαίτερα βιαστικός: μετά από σύντομες αναφορές στην προϊστορία και στην αρχαιότητα, ο Μάρκος προσπερνούσε τους ενδιάμεσους αιώνες για να ανατρέξει, ουσιαστικά, στα παιδικά του βιώματα. Αναπολούσε τον εξηλεκτρισμό του νησιού και την αθωότητα των πρώτων μετα-

146 Πιο αναλυτικά, η συναίρεση ατομικού, τοπικού και εθνικού παρελθόντος στις προσωπικές σελίδες με «μέση» ή μεγαλύτερη εκφραστικότητα κυμαίνεται ως εξής: «Μέση» = 35,85%, «Διευρυμένη» = 41,46%, «Εκτενής» = 45,71%, «Υπεραφηγηματική» = 69,23%.

147 Βλ. παραπάνω, γράφημα Β.

πολεμικών δεκαετιών, τότε «που κοιμόμασταν χωρίς να κλείνουμε την πόρτα με κλειδί».¹⁴⁸ Στη συνέχεια, οι μνήμες αυτές μπερδεύονταν με γεγονότα που υπερέβαιναν τη χρονικότητα τους, όπως οι πρώτες αρχαιολογικές ανασκαφές στο νησί κατά τον 19ο αιώνα και οι πρώτες αφίξεις τουριστών στον Μεσοπόλεμο, χωρίς να αλλάζει καθόλου το νοσταλγικό ύφος του κειμένου. Το αφηγηματικό αποτέλεσμα όλης αυτής της μείξης προσωπικών βιωμάτων, συμβάντων της σύγχρονης ιστορίας και υλικών καταλοίπων της αρχαιότητας ήταν έντονο: ένα αδιαφοροποίητο χρονικό επίκρισμα, μια διάφανη «ζελατίνα του χρόνου», έδινε τον τόνο στο κεντρικότερο σημείο του συγκεκριμένου ιστότοπου.

Υπήρχε, ωστόσο, ένα στοιχείο, το οποίο ομογενοποιούσε την άμορφη αυτή χρονική μάζα. Για καθεμιά από τις διαφορετικές χρονικότητες του παρελθόντος για τις οποίες έκανε λόγο, ο Μάρκος επινοούσε ένα ζευγάρι πρωταγωνιστών, το οποίο παρέμενε σταθερό στο πέρασμα του χρόνου: ένας «επισκέπτης» και ένας «ντόπιος» υπήρχαν *πάντοτε και χωρίς διακοπή διαθέσιμοι* στην ιστορία που προσπαθούσε να αφηγηθεί ο Μάρκος για τον εαυτό του, το νησί και το έθνος του. Μέσα από το συγκεκριμένο διαλεκτικό εύρημα, τα ίχνη του αρχαίου, του νεότερου και του βιωμένου χρόνου αποκτούσαν τελικά αφηγηματική ακολουθία και τα συνεπαπτόμενα παρελθόντα του νησιού, του έθνους και του εαυτού κατόρθωναν τελικά να *συγ-χρονιστούν*. Στην ίδια διαλεκτική ακολουθία, μάλιστα, θα υποτασσόταν τελικά όχι μόνο το παρελθόν αλλά και το μέλλον: ο Μάρκος έκλεινε το κείμενό του με την ευχή «να παραμείνει [το νησί του] όμορφ(ο), παραδοσιακ(ό) για μας τους κατοίκους πρώτα αλλά και για τους επισκέπτες τ(ου)» και για τα χρόνια που θα ακολουθούσαν, όπως ακριβώς είχε συμβεί και στις διαφορετικές στιγμές του παρελθόντος.¹⁴⁹

Ωστόσο η προσωπική σελίδα δεν είχε ακόμα ολοκληρωθεί: ένα κινούμενο γραφικό, με την ένδειξη «ελληνικό φως», οδηγούσε σε νέες οθόνες, αφιερωμένες αυτήν τη φορά στο ομώνυμο κατάστημα τουριστικών ειδών που διατηρούσε στο νησί ο κατασκευαστής του συγκεκριμένου ιστότοπου. Στις οθόνες αυτές συνεχιζόταν η ίδια αφηγηματική στρατηγική. Ο «ντόπιος» ιδιοκτήτης συνομιλούσε με έναν ακόμα επισκέπτη (εικονικό αυτήν τη φορά) στην οικεία γλώσσα των συνεκών εθνορομαντικών επικλήσεων του παρελθόντος, καλώντας τον να προμηθευτεί από το μαγαζί του κοσμήματα «με τον παραδοσιακό ελληνικό μαϊάνδρο ή [...] βυζαντινά αλλά και μοντέρνα σχέδια».¹⁵⁰ Με την εντατική χρήση της νοσταλγίας, ο Μάρκος φαινόταν να βρίσκει τελικά στη διαλεκτική μεταξύ επίσκεψης και εντοπιότητας μια κοινή αφηγηματική αρχή, η οποία του επέτρεπε να παντρέψει αποτελεσματικά τα ίχνη του τοπικού και του εθνικού παρελθόντος με τις ατομικές του διαδρομές στο χρόνο, αλλά και με τις επαγγελματικές του προσδοκίες.

Η συνταγή της σελίδας του Μάρκου αποδεικνυόταν εξαιρετικά πετυχημένη. Η μελέτη του ψηφιακού υλικού έδειξε πως η εμπρόθετη μετάβαση *από το τοπικό στο εθνικό και από*

148 <https://web.archive.org/web/20061210115156/http://www.zougas.com/mykonos.htm>

149 Στο ίδιο.

150 <https://web.archive.org/web/20080511210954/http://www.zougas.com/greeklight/info.htm>

το εθνικό ξανά πίσω στο ατομικό χαρακτήριζε τις περισσότερες από τις προσωπικές σελίδες όπου εμφανιζόταν το μοτίβο των «συνεφαπτόμενων» παρελθόντων. Οι κατασκευαστές των κόμβων αυτών επέλεγαν συνήθως μια διαδρομή που είχε ως σημείο αναχώρησης ένα συγκεκριμένο σημείο στον γεωγραφικό χάρτη και ενδιάμεσο σταθμό το παρελθόν ολόκληρου του έθνους. Στο τέλος, όμως, της διαδρομής περίμενε πάντοτε ο εαυτός, έτοιμος να οικειοποιηθεί την πορεία ανάμεσα στον τόπο και το χρόνο. Το βύθισμα στο παρελθόν του τόπου και η επιλεκτική ανάκληση στιγμών του εθνικού χρόνου οδηγούσαν στο εγώ. Φιλτράρονταν μέσα από τα προσωπικά βιώματα και αναδείκνυαν τις ιδιότητες αλλά και τις προθέσεις του κατασκευαστή της σελίδας: να καταστεί, για παράδειγμα, επαγγελματίας «πωλητής παρελθόντος», όπως στην περίπτωση του Μάρκου, ή σε άλλες περιπτώσεις νόμιμος ιστορικός της ιδιαίτερης πατρίδας, γενεαλογικά πιστοποιημένος συνεχιστής του τοπικού και του εθνικού βίου, είτε ακόμα επιστημονικά κατοχυρωμένος κριτής των «πραγματικών» συμβάντων και των ιστοριών.¹⁵¹

Σε κάθε περίπτωση πάντως, όσο διαφορετικά κι αν ήταν κάθε φορά τα αφηγηματικά ευρήματα ή οι προθέσεις των κατασκευαστών, εκείνο το οποίο χαρακτήριζε συνολικά τις προσωπικές σελίδες με τα «συνεφαπτόμενα» παρελθόντα ήταν η κυριαρχία της νοσταλγίας στο εσωτερικό τους. Και μάλιστα, όχι μιας οποιασδήποτε νοσταλγίας: όσο περισσότερο μελετά κανείς τις συγκεκριμένες προσωπικές σελίδες, τόσο πιο καθαρά διαφαίνεται πως ο στόχος των νοσταλγικών αναδρομών δεν ήταν η αναστήλωση του εθνικού ή του τοπικού παρελθόντος στις ψηφιακές οθόνες του παρόντος. Όπως είδαμε στο παράδειγμα της σελίδας του Μάρκου, οι νοσταλγικές αναφορές στόχευαν περισσότερο να προσδέσουν τα δεδομένα του παρελθόντος στη συνάφεια εξατομικευμένων προσδοκιών, παρά να αποκαταστήσουν τη χρονική αλληλουχία μεταξύ παρόντος και παρελθόντος. Επιπλέον, οι νοσταλγικές επικλήσεις των συγκεκριμένων ηλεκτρονικών σελίδων επένδυαν στην αποσπασματικότητα των υλικών της μνήμης. Πάντρευαν διάσπαρτα ίχνη του ατομικού, του τοπικού και του εθνικού παρελθόντος, προτείνοντας, αντί για σταθερά σχέδια πορείας μέσα στον εθνικό χρόνο, ατελείς συνδέσεις του υποκειμενικού με το συλλογικό.

Τι είδος νοσταλγίας, όμως, ήταν αυτό που δεν νοιαζόταν τελικά για την επιστροφή σε συγκεκριμένα σημεία του εθνικού χρόνου; Η θεωρητικός της λογοτεχνίας Svetlana Boym την αποκαλεί «αναδραστική» (reflective) νοσταλγία, διακρίνοντάς την από την «αναστηλωτική» (restorative).¹⁵² Πιο συγκεκριμένα, με τον όρο «αναδραστική», η συγγραφέας προσδιορίζει εκείνες τις μορφές νοσταλγίας που χρησιμοποιούν την επίκληση του εθνικού παρελθόντος για να ξανασχεδιάσουν τους χάρτες των ατομικών διαδρομών στο χρόνο,

---

151 Βλ., παραδειγματικά, <https://web.archive.org/web/20091027033140/http://geocities.com/ixspyropoulos/>, <https://web.archive.org/web/20040615033452/http://gorgopotamos.batcave.net/index38.htm>, <https://web.archive.org/web/20050903214331/http://www.goumasfamily.gr/> και [<http://homepages.pathfinder.gr/paneios/>] (πρώτος εντοπισμός 8.2002, τελευταία επίσκεψη 28.7.2008).

152 Boym, *The Future of Nostalgia*, ό.π., σ. 41-55.

αδιαφορώντας για την αναστήλωση του παρελθόντος και επιμένοντας στην πρωτοκαθεδρία της ατομικής μνήμης.¹⁵³

Επιπλέον, ξεχωριστή σημασία έχει η επισήμανση της *Boym* πως η αναδραστική νοσταλγία φαίνεται να ταιριάζει περισσότερο στις κοινωνίες του τέλους του 20ού αιώνα. Σύμφωνα με την ανάλυσή της, η αναστηλωτική εκδοχή της νοσταλγίας κυριάρχησε σε ολόκληρη τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Στα τελευταία, ωστόσο, χρόνια του 20ού αιώνα υποχώρησε, δίνοντας τη θέση της σε νέες, αναδραστικές μορφές νοσταλγίας.¹⁵⁴ Οι σημαντικές αναδιατάξεις που συνέβησαν στο κλείσιμο του περασμένου αιώνα (κατάρρευση των μεγάλων πολιτικών αφηγήσεων, μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών, απεδαφικοποίηση της παραγωγής και εξατομίκευση της κατανάλωσης, συμπίεση του χρόνου, νέες τεχνολογίες καταγραφής και μετάδοσης της ατομικής εμπειρίας, κ.ά.) τροποποίησαν τη λειτουργία και τις προοπτικές της νοσταλγίας στον κόσμο της μετά το 1989 εποχής. Αντί «να προσποιείται ότι θα ξαναχτίσει (στο σήμερα) τον μυθικό τόπο που αποκαλείται πατρίδα», η αναδραστική νοσταλγία συμφιλιώνεται πλέον με την πραγματικότητα ενός χρόνου που δεν γεφυρώνεται, παρά μόνο συμπιέζεται. Για το λόγο αυτόν, το υποκείμενο που νοσταλγεί «δεν βλέπει (πλέον) στο παρελθόν μια εικόνα του παρόντος [...], αντίθετα βλέπει να διανοίγεται στο παρελθόν ένα πλήθος δυνατοτήτες, πάμπολλες, μη τελεολογικές πιθανότητες της ιστορικής ανάπτυξης».¹⁵⁵ Για να το πούμε διαφορετικά, η αναδραστική νοσταλγία του ύστερου 20ού αιώνα αδιαφορεί για τη σύνδεση παρόντος και παρελθόντος. Όπως δηλώνεται emphaticά και από τον τίτλο του βιβλίου της *Boym* (*The Future of Nostalgia*), αν υπάρχει μια χρονική σύναψη πίσω από την αναδραστική νοσταλγία, αν υπάρχει ένας επαναχρονισμός της νοσταλγίας στο γύρισμα της χιλιετίας, τότε αυτός αφορά τη σχέση *παρελθόντος και μέλλοντος* και την παράκαμψη –φευγαλέα έστω– των δεσμεύσεων που παρήγαγε το εκρηκτικό παρόν των τελευταίων χρόνων του 20ού αιώνα.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να επιστρέψουμε στις προσωπικές σελίδες όπου επιχειρείται η συνύφανση του ατομικού με το τοπικό και το εθνικό παρελθόν. Η θεώρηση των νοσταλγι-

---

153 Στο ίδιο, σ. 49-50.

154 Άλλοι μελετητές έχουν προτείνει διαφορετικές περιοδολογήσεις σε ό,τι έχει να κάνει με το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, ονοματίζοντας διαφορετικές κάθε φορά μορφές και τροπικότητες της νοσταλγίας. Βλ., για παράδειγμα, James Berger, «Cultural trauma and the “timeless burst”»: Pynchon’s revision of nostalgia in *Vineland*», *Postmodern Culture*, 5/3, 1995, διαθέσιμο στην http://muse.jhu.edu/journals/postmodern_culture/v005/5.3berger.html (εντοπίζει αναστοχαστικές και «παραγωγικές» δομές νοσταλγίας ήδη από τη δεκαετία του '80, στη μεταμοντέρνα αμερικανική λογοτεχνική παραγωγή), Tony Heward, «Revivalism and cultural shift: British graphic design since 1945», *Design Issues*, 15/3, 1999, σ. 17-33, DOI: <http://dx.doi.org/10.2307/1511882> (διακρίνει μεταξύ «αναβίωσης» και «ρετρό» στη βρετανική γραφιστική, τοποθετώντας την πρώτη στις δεκαετίες '50-'60 και το δεύτερο στη δεκαετία του '80), και Francis Mason, «Nostalgia for the future: The end of History and postmodern “pop” T.V.», *Journal of Popular Culture*, 29/4, 1996, σ. 27-40, DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/j.0022-3840.1996.276846.x> (υποστηρίζει την ύπαρξη μιας «νοσταλγίας για το μέλλον» ήδη στις ταινίες επιστημονικής φαντασίας της δεκαετίας του '60, αντιδιαστέλλοντάς την προς τη θεώρηση του Jameson για τη νοσταλγία ως σύμπτωμα της εξάντλησης των μοντέρνων εκφραστικών μέσων στη μετανωωτερικότητα).

155 *Boym*, *The Future of Nostalgia*, ό.π., σ. 50.

κών δομών που εντοπίσαμε στο εσωτερικό τους μέσα από το πρίσμα μιας «αναδραστικής» λειτουργίας του παρελθόντος πάνω στις προοπτικές του μέλλοντος φαίνεται να εξηγεί αρκετά πειστικά τη γενικευμένη εμμονή των κατασκευαστών τους με το παρελθόν.¹⁵⁶ Άλλωστε, η χρονολογική σύμπτωση έρχεται και πάλι να ενισχύσει τις εντυπώσεις: τόσο οι προσωπικές σελίδες στο διαδίκτυο όσο και η «αναδραστική» νοσταλγία –σύμφωνα με το σχήμα της *Boym*, τουλάχιστον– κάνουν την εμφάνισή τους την ίδια ακριβώς ιστορική στιγμή, στην τελευταία δηλαδή δεκαετία του περασμένου αιώνα. Ωστόσο, στο ίδιο υλικό μπορούμε να διαπιστώσουμε και τα όρια της προηγούμενης ερμηνευτικής θεώρησης. Ας δούμε ένα ακόμα παράδειγμα από τις σελίδες με τα «συνεφαπτόμενα» παρελθόντα.

Ο Στιβ, μάναιτζερ και παραγωγός διαδικτυακών κόμβων, είχε πάθος με τη φωτογραφία. Το ίδιο πάθος χαρακτήριζε και τον παππού του. Για το λόγο αυτόν, ο εγγονός αποφάσισε να εκθέσει διαδικτυακά ένα κομμάτι της συλλογής του παππού με φωτογραφίες, οι οποίες τραβήχτηκαν στο διάστημα 1940-1960 και προέρχονταν κυρίως από τη θητεία του τελευταίου στη RAF.¹⁵⁷ Με τον τρόπο αυτόν, οι θρόνες της συγκεκριμένης προσωπικής σελίδας ήταν γεμάτες από ασπρόμαυρες εικόνες που απεικόνιζαν πρόσωπα, τοπία και σκηνές έντονα συνδεδεμένες με τις τελευταίες στιγμές του αποικιακού παρελθόντος της Βρετανίας. Υπήρχε όμως ένα πρόβλημα. Στο εισαγωγικό κείμενο της σελίδας του, ο Στιβ ομολογούσε: «Δεν αναγνωρίζω τους περισσότερους από τους ανθρώπους και τις περισσότερες από τις τοποθεσίες, γι' αυτό και δεν προσπάθησα να τις περιγράψω σ' αυτόν τον ηλεκτρονικό κόμβο».¹⁵⁸

Ωστόσο αυτό το πρόβλημα αποδείχθηκε τελικά μικρό. Ο Στιβ προσερχόταν στην κατασκευή του κόμβου με τη διπλή ιδιότητα του φωτογράφου αλλά και του επαγγελματία κατασκευαστή διαδικτυακών σελίδων. Από την πρώτη σελίδα του ιστότοπού του βιαζόταν να τονίσει πως οι γνώσεις του στα δύο προηγούμενα πεδία ήταν αρκετές ώστε να διασφαλίσουν την «πραγματική ατμόσφαιρα» του πρωτογενούς υλικού και να μεταφέρουν με επιτυχία την αύρα του παρελθόντος στον κυβερνοχώρο. Άλλωστε, όπως φαίνεται στο εισαγωγικό κείμενο που αναρτά στη σελίδα του, αυτά ήταν και τα μοναδικά ζητήματα που τον απασχόλησαν κατά την κατασκευή του κόμβου.¹⁵⁹ Ο εγγονός είχε «κληρονομήσει» από τον παππού του υλικότητες που μεταφέρουν παρελθόν (ατομικό, εθνικό αλλά και αποικιακό) όχι τόσο λόγω του δεσμού της συγγένειας, όσο, κυρίως, επειδή γνώριζε πώς να διαχειριστεί με αξιοπιστία τους κώδικες της φωτογραφικής παραγωγής αλλά και εκείνους της ψηφιακής επαναπροώ-

---

156 Για μια παρόμοια «αναστοχαστική» θεώρηση της λειτουργίας της νοσταλγίας στην περίπτωση των προσωπικών σελίδων στο διαδίκτυο βλ. Susanna Paasonen, «Homes, shelters, communities?», ανακοίνωση στο *Communication Front*, Φιλιππούπολη 1999, διαθέσιμο στην <https://web.archive.org/web/20050312185426/http://www.translocal.net/susanna/cf.html>.

157 [<http://homepages.pathfinder.gr/wplyon/index.html>] (πρώτος εντοπισμός 12.2003, τελευταία επίσκεψη 21.7.2008).

158 [<http://homepages.pathfinder.gr/wplyon/about.html>] (πρώτος εντοπισμός 12.2003, τελευταία επίσκεψη 21.7.2008).

159 Στο ίδιο.

θησης αυτού του παρελθόντος. Επιπλέον, η γνώση αυτή –και όχι η οικειότητα με τα εικονιζόμενα πρόσωπα και τις σκηνές– ήταν εκείνη που νομιμοποιούσε τον Στιβ να συνεχίζει να ιδιοποιείται τα οπτικά αυτά ακνάρια του παρελθόντος και στο μέλλον: στην προσωπική του σελίδα ανέπτυξε ειδική σελίδα επικοινωνίας, μέσω της οποίας μπορούσε να συλλέγει από τρίτους πληροφορίες και σχόλια σχετικά με τα εικονιζόμενα συμβάντα,¹⁶⁰ αναγόρευσε τον εαυτό του αποκλειστικό διαχειριστή ολόκληρου του υλικού στο μέλλον, ενώ σε κάθε σελίδα της έκθεσης διεκδικούσε με αυστηρό τρόπο τα δικαιώματα ιδιοκτησίας των φωτογραφιών και απαγόρευε την περαιτέρω κυκλοφορία τους σε άλλους ιστότοπους.

Βρισκόμαστε, συνεπώς, μπροστά σε μια προσωπική σελίδα όπου ο κατασκευαστής της καλούνταν να διαχειριστεί τη μνήμη άλλων (συγγενών και επισκεπτών) καθώς και τη νοσταλγία για την «ιστορία μιας αλλοτινής εποχής»,¹⁶¹ από την οποία ο ίδιος ένιωθε ολότελα αποκομμένος. Ωστόσο, τούτη η αλλότρια μνήμη και η νοσταλγία για ένα παντελώς άγνωστο παρελθόν ήταν, όπως φαίνεται, σε θέση να κάνουν εξίσου καλά τη δουλειά τους στο internet των προσωπικών σελίδων, να οργανώσουν δηλαδή μια καλοστημένη παρουσίαση του εαυτού στον κυβερνοχώρο. Πραγματικά, όπως θα δούμε και στη συνέχεια του κεφαλαίου, νοσταλγικές εικόνες που μετέφεραν ίχνη παρελθόντος, τα οποία δεν προέρχονταν ούτε από τις δεξαμενές της ατομικής μνήμης αλλά ούτε και από εκείνες της συλλογικής εμπειρίας ή της εθνικής ιστορίας, έκαναν αρκετές φορές την εμφάνισή τους στις σελίδες με τα «συνεπαπτόμενα παρελθόντα». Στις σελίδες αυτές μπορούμε να μιλάμε πλέον για μια ξεχωριστή αίσθηση νοσταλγίας, μια *νοσταλγία χωρίς μνήμη*.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε πως η παραπάνω μορφή νοσταλγίας μοιάζει ακόμα καλύτερα εναρμονισμένη με τις ευρύτερες ανακατατάξεις του ύστερου 20ού αιώνα, σε σύγκριση με την «αναδραστική» νοσταλγία. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '80, ο Jameson είχε επισημάνει –αναλύοντας κινηματογραφικές κυρίως παραγωγές της εποχής– την παρουσία νοσταλγικών δομών, οι οποίες προσπαθούσαν μέσα από σύγχρονες σκηνοθεσίες να μεταφέρουν την αύρα μιας εποχής που δεν μπορούσε «να είναι πια δική μας».¹⁶² Μερικά χρόνια αργότερα, και εν μέσω του θορυβώδους ερχομού των ψηφιακών τεχνολογιών της εικόνας, η Linda Hutcheon θα αναδείξει ακόμα περισσότερο την επιτακτικότητα της *χωρίς μνήμη νοσταλγίας*. Σύμφωνα με την ανάλυσή της, η νοσταλγική καταφυγή στο παρελθόν, προσαρμοζόμενη κι αυτή στη γενικότερη συνθήκη της εκτατικής κατανάλωσης, αναγκαζόταν πλέον στα τέλη του προηγούμενου αιώνα να ανακαλεί και να θέτει σε κυκλοφορία ολοένα και περισσότερα ίχνη του παρελθόντος. Απέναντι στην αυξανόμενη αυτή απαίτηση, οι ψηφιακές τεχνολογίες ήρθαν να προσφέρουν καινούργια αποθέματα παρελθόντος, καθώς μπορούσαν να υπερβούν τις διαθεσιμότητες της ατομ-

160 [<http://homepages.pathfinder.gr/wplyon/feedback.html>] (πρώτος εντοπισμός 12.2003, τελευταία επίσκεψη 21.7.2008).

161 [<http://homepages.pathfinder.gr/wplyon/about.html>], ό.π.

162 Jameson, «Postmodernism and consumer society», ό.π., σ. 117.

κής μνήμης αλλά και της τοπικής ή της εθνικής ιστορίας. Με τον τρόπο αυτόν, εκδοχές του παρελθόντος που παρέμεναν ως τότε απροσπέλαστες γίνονταν οικείες και διαθέσιμες σε ολοένα και περισσότερα άτομα, καθώς «η νοσταλγία δεν χρειαζόταν πια να επαφίεται στην ατομική μνήμη ή την επιθυμία· μπορούσε πλέον να ταΐζεται επ' άπειρον από τη γρήγορη πρόσβαση σε ένα διαρκώς ανακυκλώσιμο παρελθόν».¹⁶³

Αποδεσμευμένη, συνεπώς, από τις επικράτειες όχι μόνο της Ιστορίας αλλά και της Μνήμης, η νοσταλγία αναλάμβανε μια κρίσιμη αποστολή στο εκτεχνολογημένο τοπίο των τελευταίων δεκαετιών του 20ού αιώνα: επιτάχυνε την κυκλοφορία και την κατανάλωση παρελθόντος σε ένα καθεστώς μνημονικής απροσδιοριστίας, εξασφαλίζοντας διαρκώς περισσότερες εικόνες του χθες, έτοιμες να επαναπροωθηθούν. Η επιτυχία βέβαια αυτής της ανακύκλωσης, όπως και στην περίπτωση της «αναδραστικής» νοσταλγίας, εξαρτιόταν τελικά από τη δράση των μεμονωμένων υποκειμένων. Σε κάθε περίπτωση, έπρεπε να υπάρξει κάποιος που θα αναλάμβανε να επανασυγκολλήσει τα διάσπαρτα ίχνη και να μετατρέψει τις ιστορίες των άλλων σε μια «δική του ιστορία»¹⁶⁴ μια ιστορία όπως εκείνη του Στιβ, μια ιστορία που, αν και στερούνταν από μνήμες, τόπους, ονόματα και γεγονότα, παρέμενε ωστόσο διεκδικούμενη, αφηγήσιμη και συνάμα ανοιχτή στη μελλοντική της ανατροφοδότηση.

Ας επιμείνουμε, ωστόσο, λίγο περισσότερο στη σύνδεση του εθνικού παρελθόντος με τις μελλοντικές προοπτικές και τις εξατομικευμένες επιδιώξεις των κατασκευαστών των προσωπικών σελίδων. Στο υλικό που μελετήθηκε, εμφανίζεται μια τάση η οποία προξενεί ιδιαίτερη εντύπωση: δεν ήταν λίγες οι προσωπικές σελίδες στις οποίες η παραπάνω σύνδεση εξωθούσε τη χρήση νοσταλγικών μέσων στα άκρα. Τι ακριβώς μπορούσε να σημαίνει αυτό; Καταρχάς, ανάμεσα στους ιστότοπους με τα «συνεφαπτόμενα» παρελθόντα συναντήσαμε αναφορές στο εθνικό παρελθόν, οι οποίες λειτουργούσαν προσχηματικά. Εντοπίσαμε, για παράδειγμα, προσωπικές σελίδες που ξεκινούσαν με βαρύγδουπες δηλώσεις για το διαχρονικό περιεχόμενο της ελληνικότητας ή με δακρύβρεχτες υποσχέσεις ενασχόλησης με το ελληνικό παρελθόν στο εσωτερικό του κόμβου, οι οποίες όμως δεν υλοποιούνταν στο τέλος, μια και η παρουσίαση του εαυτού και των προσωπικών ενδιαφερόντων εξαντλούσε τις αφηγηματικές διαθέσιμότητες του δημιουργού. Οι περιπτώσεις αυτές δεν ήταν λίγες: σε 34 προσωπικούς ιστότοπους, η αρχική πρόθεση να συμπεριληφθεί ενότητα με «ιστορικό» περιεχόμενο παρέμεινε ανεκπλήρωτη, παρόλο που αρκετοί από αυτούς τους κόμβους παρέμειναν ενεργοί για περισσότερο από πέντε χρόνια και ανανεώθηκαν με καινούργιο περιεχόμενο αρκετές φορές στο διάστημα αυτό. Τυπική περίπτωση μιας

163 Linda Hutcheon, «Irony, Nostalgia, and the Postmodern», 1999, διαθέσιμο στην <http://www.library.utoronto.ca/utel/criticism/hutchinp.html>.

164 Ο Trigo επιμείνει πως στα ψηφιακά δίκτυα επικοινωνίας του ύστερου 20ού αιώνα εκείνο που αποκτά βαρύνουσα σημασία δεν είναι πλέον το περιεχόμενο της νοσταλγίας, αλλά το ίδιο το εγχείρημα του νοσταλγείν, καθώς και το υποκείμενο που το διεκπεριώνει· βλ. Trigo, «Cybernation (Or, La Patria Cibernetica)», σ. 100. Βλ. επίσης και Andrew Nestingen, «Nostalgias and their publics: The Finnish film boom, 1999-2001», *Scandinavian Studies*, 75/4, 2003, σ. 559-560.

προσωπικής σελίδας αυτού του είδους ήταν εκείνη του Γιώργου. Ο τραπεζικός υπάλληλος από την Αττική φαινόταν από την αρχή αρκετά αποφασισμένος:

Στο χώρο μου στο διαδίκτυο δε θα ήθελα να αναλωθώ σε φλυαρίες [...]. Τα όποια megabites μου χαρίζει γενναιόδωρα η εταιρεία θα ήθελα να αποτελέσουν βήμα προβληματισμού, μνήμης, αγάπης και αλληλεγγύης. Γιατί φίλοι μου, τείνουμε να ξεχάσουμε τι πραγματικά σημαίνει άνθρωπος. Γιατί τείνουμε να ξεχάσουμε τι σημαίνει να είσαι Έλληνας.¹⁶⁵

Ωστόσο, παρά τις αρχικές δηλώσεις και τις εικόνες συμβόλων του εθνικού παρελθόντος που διαδέχονταν η μια την άλλη στο τέλος της σελίδας, η μοναδική ενότητα η οποία παρέμεινε χωρίς περιεχόμενο έξι τουλάχιστον χρόνια μετά το πρώτο ανέβασμα του κόμβου στο διαδίκτυο ήταν η ενότητα με τίτλο «Η Ιστορία που δεν πρέπει να ξεχνάμε».

Εικ. 8. Λεπτομέρεια από την αρχική σελίδα του Νικηφόρου, [<http://www.1821.gr>].

Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, πάλι, εικόνες, γραφικά, ήχοι και κείμενα που παρέπεμπαν σε εξιδανικευμένες εκδοχές της ελληνικότητας εμφανίζονταν απροσδόκητα στην οθόνη. Τα νοσταλγικά αυτά στοιχεία φάνταζαν ξεκομμένα, μια και φαινόταν να διακόπτουν τον ειρμό της παρουσίασης του εαυτού. Ουσιαστικά, όμως, λειτουργούσαν σαν οδοδείκτες που προσέφεραν πολύτιμες *ευρητηριακές υπηρεσίες*: όντας πολύ αναγνωρίσιμα, βοηθούσαν

165 https://web.archive.org/web/20031027200723/http://profiles.pathfinder.gr/view/jc_faith. Στο απόσπασμα έχουν διορθωθεί τα ορθογραφικά λάθη.

τον επισκέπτη να αποκωδικοποιήσει με μια γρήγορη ματιά τις γεωγραφικές, γλωσσικές και αισθητικές συντεταγμένες της συγκεκριμένης ιστοσελίδας και να αποφασίσει για την περαιτέρω παραμονή ή την έξοδό του από αυτήν.¹⁶⁶

Υπήρχαν, ωστόσο, και ορισμένες προσωπικές σελίδες όπου η «χωρίς μνήμη νοσταλγία» ξεπερνούσε το επίπεδο μιας προσχηματικής αναφοράς στο παρελθόν ή μιας λειτουργιστικής, έστω, επίκλησής του. Στις σελίδες αυτές η συναίρεση εθνικού παρελθόντος και ατομικών προσδοκιών φάνταζε ιδιαίτερα κυνική.

Ο ιστότοπος του Νικηφόρου ήταν μια από τις σελίδες αυτές. Πρόκειται για έναν από τους πιο εκτεταμένους κόμβους που εντόπισε η παρούσα έρευνα στον κυβερνοχώρο των ελληνικών προσωπικών σελίδων. Καταπιανόταν με δεκάδες επιμέρους θεματικές. Ανάμεσα σε αυτές ξεχώριζαν κυρίως εκείνες της θρησκευτικής πίστης, της εφαρμογής της στην καθημερινότητα, καθώς και ζητήματα ψυχολογικής συμβουλευτικής και συμβουλευτικής γονέων. Στον κόμβο αυτόν, ο οποίος διακρινόταν για τη μεγάλη συσσώρευση κειμένων στο εσωτερικό του (τριάμισι περίπου χρόνια μετά τα εγκαίνιά του ο κατασκευαστής δήλωνε με έμφαση πως έχει ήδη φτάσει στις 70.500 λέξεις), απουσίαζε σχεδόν ολοκληρωτικά η Ιστορία. Εντούτοις, η ηλεκτρονική διεύθυνση της σελίδας του Νικηφόρου ήταν [www.1821.gr]. Η επιλογή αυτή εξηγούνταν στην αρχική σελίδα:

Όταν ψάχναμε για όνομα ιστοσελίδας (κάτι εύκολο και χαρακτηριστικό) με έκπληξη διαπίστωσα ότι από τις χιλιάδες ιστοσελίδες που είχαν επιλεγεί ήδη, είχε μείνει στα αζήτητα το αθάνατο 1821! Δεν έχασα λοιπόν την ευκαιρία να το κατοχυρώσω, καθώς πιστεύω ότι είναι ένας σταθμός στην ελληνική πορεία και ιστορία που και σήμερα φρονηματίζει και εμπνέει. Βέβαια η ιστοσελίδα μας αυτή δεν είναι ιστορική, αλλά είναι **ψυχολογική & πνευματική**, όμως ποιος μπορεί να πει ότι ψυχολογία και πνεύμα είναι ξεκομμένα από την ιστορία του καθενός! Για χάρη του ονόματός μας πλέον, δημιουργήσαμε και ένα ιστορικό τμήμα, για τους φίλους που αναζητούν κάτι σχετικό...

(οι υπογραμμίσεις, στο πρωτότυπο)

Ωστόσο, όταν ο επισκέπτης επέλεγε να ανοίξει το «ιστορικό τμήμα», τον περίμενε μια ακόμα δήλωση του κατασκευαστή: «Όχι, αυτή η σελίδα δεν έχει σκοπό να ασχοληθεί με την Ελληνική Επανάσταση του 1821».¹⁶⁷ Η απροθυμία του κατασκευαστή να ανοιχτεί ο ίδιος σε θέματα ιστορίας ήταν εμφανής, παρότι δεν έλειπαν τα εθνορομαντικά γραφικά (βλ. εικ. 8), οι «εθνικοί» ήχοι, οι υπερσύνδεσμοι που παρέπεμπαν σε ιστοσελίδες με ιστορικό

166 Η στρατηγική αυτή αφορά κυρίως προσωπικές σελίδες με χαμηλό δείκτη εκφραστικότητας· βλ., ενδεικτικά, [http://homepages.pathfinder.gr/stefanos_kotsonis/] (πρώτος εντοπισμός 2.2001, τελευταία επίσκεψη 21.7.2008), [http://homepages.pathfinder.gr/dina/me.html] (πρώτος εντοπισμός 2.2001, τελευταία επίσκεψη 21.7.2008), http://[homepages.pathfinder.gr/kathrink/photos.html] (πρώτος εντοπισμός 1.2003, τελευταία επίσκεψη 21.7.2008), και [http://homepages.pathfinder.gr/sosingk/] (πρώτος εντοπισμός 6.2004, τελευταία επίσκεψη 21.7.2008).

167 http://users.otenet.gr/~styliant/index_2005.htm (πρώτος εντοπισμός 9.2001, τελευταία επίσκεψη 21.7.2008).

περιεχόμενο, καθώς κι άλλα σημάδια που συνδέονταν με τα κυρίαρχα (κατά τη δεκαετία του '90) μοτίβα της αδιάλειπτης συνέχειας του ελληνισμού στον ιστορικό χρόνο και της φρονηματικής λειτουργίας αυτού του παρελθόντος μέσα στο παρόν. Στην ογκωδέστατη αυτή προσωπική σελίδα, η εθνική ιστορία παρέμενε τελικά μια «βαριαστημένη» προσθήκη. Τούτο όμως δεν σημαίνει πως το εθνικό παρελθόν παρέμενε εξίσου αδρανές· η κρισιμότητά του αναδεικνυόταν μέσα από μια διαφορετική διαδρομή.

Όπως δηλώνονταν στο ξεκίνημα της αρχικής σελίδας, η ιστορία του έθνους ήταν για τον Νικηφόρο συνώνυμη με την «ιστορία του καθενός». Τούτη η ταύτιση, όμως, έμοιαζε να μεταφράζεται με πολύ συγκεκριμένο τρόπο στην πραγματικότητα του ελληνικού κυβερνοχώρου: «καθένας», άρα και ο ίδιος ο κατασκευαστής, είχε *δικαιώματα* στην ιστορία του έθνους. Μπορούσε καταρχάς να γεμίζει τον προσωπικό του διαδικτυακό χώρο με νοσταλγικές εικόνες, ήχους και λέξεις που παρέπεμπαν στο εθνικό παρελθόν, προσδοκώντας στην αύξηση της επισκεψιμότητας των σελίδων του (ο Νικηφόρος χρησιμοποιούσε διαρκώς μετρητές επισκεψιμότητας και παρακολουθούσε τα στατιστικά δεδομένα των επισκεπτών του).¹⁶⁸ Νομιμοποιούνταν ακόμα και να «κατοχυρώνει» για λογαριασμό του τα πιο εμβληματικά συμβάντα του εθνικού χρόνου, βγάζοντάς τα από «τα αζήτητα» του κυβερνοχώρου, παρόλο που δεν είχε καμιά πρόθεση να τα τοποθετήσει σε μια ιστοσελίδα «ιστορική».

Περισσότερο όμως από οτιδήποτε άλλο, η νοσταλγική αναφορά στο παρελθόν έδειχνε ικανή να «βαφτίσει» το υποκείμενο στον κυβερνοχώρο. Το εθνικό παρελθόν έφτανε στο απόγειο της ψηφιακής του αξίας, τη στιγμή που ο επίδοξος κάτοχος μιας προσωπικής σελίδας κατόρθωνε να το οικειοποιηθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε να λειτουργεί ως όνομα-διαβατήριο για την είσοδο του Εαυτού στην ψηφιακή οικουμένη. Η αξία μάλιστα του ονόματος αυτού ήταν τόσο μεγάλη, ώστε να μπορεί να μεταπωληθεί και σε τρίτους. Μια από τις εκατοντάδες οθόνες στον κόμβο του Νικηφόρου ξεκινούσε με την προτροπή «Δείτε το δώρο σας». Εκεί ο ιδιοκτήτης του ιστότοπου μετατρεπόταν από πάροχος θρησκευτικών και συμβουλευτικών υπηρεσιών σε πάροχο ψηφιακού ονόματος για προσωπικές σελίδες:

Αποκτήστε **δωρεάν εύκολο όνομα** του τύπου // www.1821.gr/you/ . Έχετε ιστοσελίδα με όνομα //users.otenet.gr/~myname/ ή κάποιο άλλο άσχετο μακαρόνι; Αποκτήστε σήμερα δωρεάν όνομα (απλώς όνομα & όχι φιλοξενία = domain name & not hosting!) του τύπου //www.1821.gr/yourname/, εφόσον η σελίδα

168 Στη διάρκεια της δεκαετούς λειτουργίας του κόμβου εντόπισα τουλάχιστον επτά διαφορετικούς μετρητές επισκεψιμότητας (counters) καθώς και προγράμματα στατιστικής ανάλυσης των δεδομένων επισκεψιμότητας τοποθετημένα σε παραπάνω από 25 σελίδες στο εσωτερικό του κόμβου. Οι μετρητές επισκεψιμότητας υπήρξαν μια από τις πιο προσφιλείς εφαρμογές (applications) στο χώρο των ελληνικών προσωπικών σελίδων. Συνήθως προσφέρονταν δωρεάν από παρόχους διαδικτυακών υπηρεσιών. Ο κατασκευαστής μιας προσωπικής σελίδας απλώς ενσωμάτωνε στον ιστότοπό του το εταιρικό τους γραφικό. Με τον τρόπο αυτόν μπορούσε να δει ο ίδιος αλλά και να προβάλλει στους επισκέπτες του το βαθμό δημοφιλίας της σελίδας του.

σας έχει περιεχόμενο σχετικό με την ελληνική Επανάσταση του 1821 [...]. Σε δύο μέρες θα έχετε το δικό σας όνομα, εντελώς δωρεάν. Γνωρίζετε τα **μυστικά προβολής** σας στο διαδίκτυο; Ένα από αυτά είναι και η απόκτηση **εύκολου ονόματος** που θα μπορούν εύκολα να το πληκτρολογούν και να σας βρίσκουν οι φίλοι και πελάτες σας. **Καταχωρήστε το αμέσως** σε όσους καταλόγους γνωρίζετε, ώστε να μπορεί να ανιχνευτεί από όσους το ψάχνουν.¹⁶⁹

(η έμφαση, στο πρωτότυπο)

Με το «δώρο» αυτό, η διαδικασία της οικειοποίησης του εθνικού παρελθόντος απογειωνόταν. Για εκείνον που γνώριζε «τα μυστικά της προβολής στο διαδίκτυο», το εθνικό παρελθόν γινόταν «εύκολο όνομα». Στον κυβερνοχώρο των προσωπικών σελίδων, η εθνική ιστορία μπορούσε να λειτουργεί ως *ψηφιακή ευχέρεια*, εφόσον ήταν σε θέση να συμβάλει στην αποτελεσματική προβολή του εαυτού. Η δυνητική συμβολή της μάλιστα φάνταζε τόσο αποτελεσματική, ώστε επέτρεπε ακόμα και την «κλωνοποίηση» του εθνικού ονόματος: μια κλωνοποίηση που απευθυνόταν σε όλους εκείνους οι οποίοι ήταν διατεθειμένοι να εισάγουν στη σελίδα τους λίγες νοσταλγικές αναφορές στο εθνικό παρελθόν, προκειμένου να «μπορούν εύκολα να τους βρίσκουν οι φίλοι και οι πελάτες τους». Στις σελίδες αυτές, το εθνικό παρελθόν δεν κάλυπτε απλώς τις ευρητηριακές ανάγκες του κατασκευαστή τους: μετατρεπόταν το ίδιο στην *προνομιακή ευρητηριακή συνθήκη του εαυτού* στον κυβερνοχώρο. Η συνθήκη αυτή κωδικοποιούνταν με αφοπλιστική σαφήνεια στον ιστότοπο του Νικηφόρου. Δίνοντάς της μορφή μαθηματικής σχεδόν συνάρτησης, ο θεσσαλονικιός ιδιοκτήτης της συγκεκριμένης προσωπικής σελίδας προβάλλει την ακολουθία **«www.εθνικό παρελθόν.gr/το όνομά σου»** ως τον ιδανικό «τύπο» για την επιτυχημένη παρουσίαση του εαυτού στον κυβερνοχώρο.

Αναλύοντας τις διαστάσεις της «χωρίς μνήμη νοσταλγίας» στα διεθνικά συμφραζόμενα του ύστερου 20ού αιώνα, ο Arjun Appadurai υποστήριξε πως το παρελθόν έχει πλέον μετατραπεί σε μια αποθήκη πολιτισμικών σεναρίων, όπου θα μπορούσε κάποιος να αποκτήσει (υπό όρους) πρόσβαση.¹⁷⁰ Στην ηλεκτρονική σελίδα του Νικηφόρου, η αποθήκη αυτή έμοιαζε πραγματικά έτοιμη να λεηλατηθεί. Ολοένα και περισσότεροι μπορούσαν πια να βγάλουν αντίγραφα των «κλειδιών» της και να συλήσουν τα υλικά του εθνικού παρελθόντος για να χτίσουν τη δική τους εστία –σπίτι και κατάσταση μαζί– στον κυβερνοχώρο. Μια άλλη ανθρωπολόγος, η Ana Maria Alonso, διαβεβαίωνε, δύο χρόνια μόλις πριν από το ξεκίνημα της δεκαετίας του '90, πως η επίσημη εθνική ιστορία συνέχιζε να «παχαίνει» καταβροχθίζοντας τις προσωπικές και τις τοπικές ιστορίες, πράγμα που είχε μάθει να κάνει καλά από τον 19ο κιόλας αιώνα. Μέσα από έναν «κρατικό κανιβαλισμό», όπως σημειώνει χαρακτηριστικά η Alonso, η εθνική ιστοριογραφία συνέχιζε να «χρησιμοποιοί (τις προ-

169 http://users.otenet.gr/~styliant/domainname_182lgr.htm (πρώτος εντοπισμός 5.2002, τελευταία επίσκεψη 21.7.2008).

170 Appadurai, «Disjuncture and difference in the global cultural economy», ό.π., σ. 29.

σωπικές μνήμες και τις τοπικές αφηγήσεις) ως “πρώτες ύλες”, μαγειρεύοντάς τις σύμφωνα με τις ηγεμονικές της συνταγές και σερβίροντάς τις εντέλει στο πλαίσιο μιας εθνικής κουζίνας».171 Μερικά χρόνια αργότερα, ωστόσο, οι «κανίβαλοι» έμοιαζε να έχουν περάσει στην απέναντι όχθη: αμέτρητοι «ιδιώτες» σαν τον Νικηφόρο και τους «πελάτες» του, αφηγηματικά αυτάρκεις στο νέο τεχνολογικό σκηνικό της μεταψυχροπολεμικής εποχής, έδειχναν έτοιμοι να κανιβαλίσουν το σώμα της εθνικής ιστορίας για να προωθήσουν τις δικές τους – μικρές ή μεγάλες – «ιστορίες».

Πραγματικά, στις ιδιωτικές περιοχές του ελληνικού internet η «μηχανική του παρελθόντος» δούλευε σε εντατικούς ρυθμούς. Οχυρωμένοι πίσω από οπτικά κυρίως σύμβολα της ελληνικότητας, οι ιδιοκτήτες των προσωπικών σελίδων πόνταραν σε συλλογικά μνημονικά κεφάλαια, προσδοκώντας σε μια κερδοσκοπική ιδιοποίηση του παρελθόντος.¹⁷² Πάνω στα συμβάντα του εθνικού χρόνου παραγόταν, ιδιοποιούνταν αλλά και επανεπενδυόταν υπεραξία. Η συμβολή της νοσταλγίας στις παραπάνω διαδικασίες ήταν καίρια: η νοσταλγική οικειοποίηση του εθνικού παρελθόντος φάνταζε εξαιρετικά προσοδοφόρα, καθώς μπορούσε να μεταμφιέζει τις εξατομικευμένες προσδοκίες και να τις «καταχωρεί αμέσως» στα ψηφιακά δίκτυα.

Βρισκόμαστε, χωρίς αμφιβολία, απέναντι σε μια γενετικά τροποποιημένη μορφή νοσταλγίας. Πλάι στο ήδη εδραιωμένο από τις αρχές του 19ου αιώνα βίωμα μιας «νοσταλγίας για το όλον, μιας επιθυμίας για ολοποίηση, μιας προσδοκίας για επανένωση, για περισυλλογή και μοντάρισμα των θραυσμάτων του εθνικού σώματος»,¹⁷³ μια διαφορετική εκδοχή νοσταλγίας έβρισκε εύφορο έδαφος για να αναπτυχθεί στις ψηφιακές τεχνομορφές του ύστερου 20ού αιώνα: χωρίς να νοιάζεται για το εθνικό όλον, χωρίς να ψάχνει να συρράψει τα θραύσματα σε ένα κοινό σχέδιο, ποντάροντας, αντίθετα, στην αποσπασματικότητα, την αποκοπή και τη μερικότητα των ιχνών του παρελθόντος, η νοσταλγία μεταλλάσσόταν από μια ολιστική επιστροφή σε ένα εξιδανικευμένο εθνικό παρελθόν σε μια *παραγωγική στρατηγική δικτύωσης του εαυτού, η οποία αφορούσε πρώτιστα το μέλλον*. Αν μάλιστα πάρουμε στα σοβαρά το «δώρο» του Νικηφόρου, στα τέλη του 20ού αιώνα μονάχα η τελευταία εκδοχή νοσταλγίας φαινόταν να έχει σημασία· η πρώτη δεν ήταν πια τίποτα περισσότερο από ένα «άσχετο μακαρόνι».

---

171 Ana Maria Alonso, «The effects of truth: Re-presentations of the Past and the imagining of community», *Journal of Historical Sociology*, 1/1, 1988, σ. 44, DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-6443.1988.tb00003.x>.

172 Ο Appadurai θεωρεί πως οι διαδικασίες κερδοσκοπικής ιδιοποίησης του συμβολικού κεφαλαίου ενός τόπου ή ενός έθνους ενορκηστρώνονται ως επί το πλείστον από το κράτος, το οποίο προβάλλει ως ο κατεξοχική «κερδοσκοπός στον επαναπατρισμό της διαφοράς» στην εποχή των διεθνικών δικτύων· βλ. Appadurai, «Disjuncture and difference in the global cultural economy», ό.π., σ. 41.

173 Hamilakis, *The Nation and its Ruins*, ό.π., σ. 282. Στο επόμενο κεφάλαιο θα συζητήσω πιο διεξοδικά την εννοιολόγηση της νοσταλγίας στο έργο του Χαμηλάκη.